

جغرافیا و روابط انسانی، پاییز ۱۳۹۷، دوره ۱، شماره ۲

بررسی روند و عوامل مؤثر در گسترش حاشیه‌نشینی در کلانشهر تبریز

الهام هادی^{۱*}، النازهادی^۲

^۱ کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه تبریز، ایران

^۲ کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه تبریز، ایران

elhamehadi@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۸/۰۵

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۷/۲۳

چکیده

حاشیه‌نشینی پدیده‌ای است که عوامل اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، کالبدی و خدماتی و ... در پیدایش آن نقش دارند و از دو گروه بنیادی دفع‌کننده و جذب‌کننده شهر نشأت می‌گیرد. هدف اصلی این پژوهش بررسی روند حاشیه‌نشینی طی دهه‌های اخیر و تعیین مهم‌ترین عوامل در گسترش حاشیه‌نشینی در کلانشهر تبریز می‌باشد. روش تحقیق مقاله حاضر، توصیفی-تحلیلی، نوع پژوهش کاربردی و شیوه جمع‌آوری داده‌ها و اطلاعات اسنادی و پیمایشی است. در تحقیق حاضر جهت تعیین روایی تحقیق از روش تأیید خبرگان و صاحب‌نظران استفاده شده است. سپس عوامل و شاخص‌های مؤثر بر حاشیه‌نشینی مشخص گردیده و با لحاظ مؤلفه‌های بدست آمده پرسشنامه‌ای برای ارزیابی و تعیین مهم‌ترین و تأثیرگذارترین عوامل در حاشیه‌نشینی تهیه گردید و در اختیار ۳۴ نفر از خبرگان قرار گرفت. در نهایت داده‌ها با استفاده از روش‌های آماری و ضرایب همبستگی در نرم‌افزار SPSS تحلیل شده‌اند. یافته‌های پژوهش حاضر، نشان می‌دهد که مهاجرت در سالهای اخیر با افزایش روبه‌رو بوده است و حاشیه‌نشینی نیز تحت تأثیر عوامل مختلفی (اقتصادی، اجتماعی، فیزیکی، خدماتی، فرهنگی) قرار دارد که از این بین، عامل اقتصادی با ۲۹/۴۱ درصد مهمترین عامل در روند حاشیه‌نشینی و عوامل اجتماعی، فرهنگی، خدماتی و کالبدی- فیزیکی به ترتیب با ۲۳/۵۷، ۲۰/۵۸، ۱۴/۷۰ و ۱۱/۷۶ درصد از دیگر عوامل مؤثر در روند حاشیه‌نشینی در شهر تبریز بوده است و عامل بیکاری که یکی از عوامل اقتصادی است در روند مهاجرت‌های بی‌رویه به شهر تبریز نقش بسزایی داشته است.

کلید واژه: حاشیه‌نشینی، مهاجرت، کلانشهر تبریز، SPSS.

مقدمه

تاریخچه حاشیه‌نشینی در جهان به نوعی به انقلاب صنعتی و به تبع آن به رشد شهرها گره خورده است. حاشیه‌نشینی چه در کشورهای توسعه‌یافته و چه در کشورهای در حال توسعه، مستقیماً متأثر از نحوه صنعتی شدن شهرها بوده است. در کشورهای توسعه‌یافته کنونی، ابتدا کارخانه‌ها به علت نیازشان به منابع آبی و امکانات حمل‌ونقل در درون شهرها ایجاد شدند و به همین سبب مهاجرین روستایی و طبقات فقیر شهری را به مرکز شهرها کشاندند. با انتقال کارخانه‌ها به بیرون شهرها و توسعه حومه‌نشینی برای طبقات متوسط و بالای جامعه، فقرا در مراکز شلوغ و کثیف شهری باقی ماندند تا آنچه ما امروزه از آن، به عنوان «حاشیه‌نشینی» یاد کنیم، نه در اطراف شهر، بلکه در مراکز شهرهای بزرگ پدید آمد (علیزاده اقدم و محمدامینی، ۱۳۹۱: ۱۲۲). ولی در کشورهای در حال توسعه، که صنعت نه محصول توسعه درون‌زا، بلکه وارداتی بوده است، حاشیه‌نشینی از همان آغاز به اطراف شهرها هدایت شد (پیران، ۱۳۸۰: ص ۳۱). و مهاجران وارد شده از روستاها و شهرهای کوچک به دلایل مختلف مانند جاذبه‌های شهرهای بزرگ مانند درآمد بهتر، پیدا کردن شغل مناسب و ... و دافعه‌های زادگاه خود مانند بیکاری، عدم امکانات رفاهی و بهداشتی و ... به سوی شهرها که از لحاظ امکانات و جاذبه‌ها بهتر از روستاها بودند، هجوم آورده و به دلیل نداشتن پول کافی و شغل مناسب مجبور به سکونت در مناطق حاشیه‌ای شدند و به ساخت‌وساز مسکن نامناسب مبادرت نمودند. به طوری که با رشد حاشیه‌نشینی و افزایش حلی‌آبادها و مسکن نامناسب بسیاری از آسیب‌های اجتماعی برای ساکنان این مناطق و حتی ساکنان مراکز شهر پدید آمد (ربانی و همکاران، ۱۳۸۸: ۹۴).

در ایران سابقه حاشیه‌نشینی به سال ۱۳۰۰ برمی‌گردد و شدت آن در دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ بوده است. در رژیم گذشته، همراه با صنعتی شدن ظاهری کشور از بین رفتن کشاورزی، حرکت جمعیت به شهرها به خصوص در شهر تهران و شهرهای بزرگ کشور، که اکثر فعالیت‌های صنعتی در آن مستقر بود، سرعت یافت. سرعت یافتن این حرکت سریع جمعیت روستایی به شهرها که با فقر اقتصادی مهاجرین توأم بوده موجب شد تا مهاجرین برای پیدا کردن پناهگاهی که از نیازهای اولیه بشر است، به اطراف شهرها و واحدهای مسکونی غیراستاندارد روی بیاورند. (محسنی، ۱۳۸۹: ۱۳۵).

در این میان، برخورداری شهر تبریز از ویژگی‌های منحصر به فرد تاریخی، جغرافیایی، اقتصادی، اجتماعی، استقرار و توسعه صنایع مونتاژ در حواشی شهر، زمینه را برای جذب جمعیت مهاجرین روستایی فراهم نموده و این امر باعث توسعه و گسترش حاشیه‌نشینی در این شهر به مانند سایر کلان‌شهرهای کشور شده و مدیریت شهری را با چالش‌های اساسی و پیچیده‌ای در ارتباط با شاخص‌های کالبدی-زیست‌محیطی، اجتماعی-فرهنگی، اقتصادی مواجه نموده که نیازمند برخورد جدی با موضوع می‌باشد. به طوری که در سال ۱۳۹۴، ۲۴/۴ درصد (۳۸۴۱۰۷ نفر) از جمعیت ۱۵۷۷۳۶۶ نفری شهر تبریز حاشیه‌نشینان تشکیل داده که در دروازه محله این شهر و عمدتاً در دو پهنه شمال و جنوب شهر توزیع یافته‌اند. کوچک بودن و فشردگی واحدهای مسکونی و استقرار آن‌ها بر روی اراضی و دامنه‌های پرشیب کوه عون بن علی و دامنه تپه یانوق دره سی، پایین بودن درآمد خانوارها، اشتغال در بخش غیررسمی، پایین بودن سطح سواد و امکانات و خدمات شهری از مهم‌ترین مسائل و مشکلات محلات حاشیه‌نشین شهر تبریز به مانند

سایر محلات حاشیه‌نشین کلان‌شهرهای کشور بوده که نیازمند طراحی استراتژی مناسب برای کاهش مسائل و مشکلات محلات توأم با تدوین برنامه‌های اقدامی هست. از این رو به نظر می‌رسد پرداختن به مسأله حاشیه‌نشینی در این شهر و توجه به علل شکل‌گیری آن و آثار نامطلوبش، ضرورت می‌یابد. به منظور بررسی روند و عوامل مؤثر در گسترش حاشیه‌نشینی سوالات مهم عبارت است از اینکه:

۱- روند مهاجرت و حاشیه‌نشینی در کلانشهر تبریز در سال‌های اخیر به چه صورت بوده است؟

۲- آیا رابطه معناداری بین حاشیه‌نشینی و عوامل اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، خدماتی و کالبدی وجود دارد؟

۳- از بین عوامل مؤثر در حاشیه‌نشینی مؤثرترین عامل در تداوم حاشیه‌نشینی در کلانشهر تبریز کدام است؟

اهداف تحقیق

بطور کلی اهداف تحقیق حاضر عبارت است:

- بررسی روند مهاجرت و حاشیه‌نشینی در کلانشهر تبریز در سال‌های اخیر
- بررسی رابطه حاشیه‌نشینی با عوامل اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، خدماتی و کالبدی
- تعیین مؤثرترین عامل در تداوم حاشیه‌نشینی در کلانشهر تبریز

پیشینه تحقیق

به موازات گسترش دامنه‌ی پدیده‌ی حاشیه‌نشینی در جهان، تحقیق و مطالعه برای کشف علل بروز این پدیده و ارائه‌ی راه‌حل برای جلوگیری از این روند و بهبود شرایط زندگی در زاغه‌های شهری نیز افزایش یافت. به ویژه از دهه‌ی ۱۹۶۰ میلادی به بعد مسئله‌ی حاشیه‌نشینی یکی از دغدغه‌های اصلی مسؤلان امور شهری بوده است. از طرفی مفصل‌ترین و مؤثرترین منابع در تحقیقات جغرافیایی نشریات علوم جغرافیایی است که خلاصه‌ی کتاب‌ها و مجله‌ها منتشر شده را در سطحی گسترده بر حسب قلمروهای موضوعی ارائه می‌کند (شیبک، ۱۳۸۳: ۶ و ۷).

در ایران نیز پایه‌های اولیه‌ی مطالعات و پژوهش‌های علمی انجام گرفته در مورد حاشیه‌نشینی به دنبال درخواست سازمان برنامه و بودجه کشور در سال ۱۳۵۰ و توسط مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران بوده است و به دنبال آن گزارشاتی در زمینه‌ی سکونتگاه‌های غیررسمی در شهرهای تبریز، کرمان، بندرعباس، همدان، کرمانشاه و بوشهر منتشر گردید. جامعه‌شناسان، جغرافیدانان و محققان اقتصادی ایران از سال ۱۳۵۰ به بعد هر کدام با دیدگاه خاص خود به بررسی این مسئله پرداخته و کتاب‌ها و مقالات متعددی نیز از سوی آن‌ها به نگارش در آمده است (سامی، ۱۳۸۶).

در این مجال به ذکر چند مورد از این پایان‌نامه‌ها و مقالات اکتفا می‌شود:

- ربانی خوراسگانی و دیگران (۱۳۸۵) در " بررسی عوامل مؤثر بر شکل‌گیری مسأله حاشیه‌نشینی و پیامدهای اجتماعی آن در شهر اهواز " دریافتند: مهاجرت از محیط‌های کوچک روستایی و شهری اطراف به شهر اهواز،

مهمترین عامل ایجاد و گسترش مناطق حاشیه نشین است که خود تحت تاثیر دافعه های اقتصادی و اجتماعی - فرهنگی محل سکونت قبلی و جاذبه های اقتصادی و اجتماعی - فرهنگی شهر است. همچنین، در بحث پیامدهای اجتماعی مشخص شد که بین شدت حاشیه نشینی و افزایش میزان محرومیت نسبی حاشیه نشینان رابطه وجود دارد که در نهایت، باعث حاکم شدن فرهنگ فقر در منطقه حاشیه نشین شده است.

- سامی (۱۳۸۶) در رساله‌ی خود تحت عنوان "تأثیر عوامل ساختاری نهادی در روند حاشیه‌نشینی" سعی در تحلیل و بررسی عوامل ساختاری و نهادی مؤثر در پیدایش و تکوین حاشیه‌نشینی و ارائه‌ی راهکارهای مناسب برای مقابله و محدود کردن این پدیده در مادرشهر تبریز دارد. نتایج بدست آمده نشان می‌دهد که اولاً حاشیه‌نشینی ناشی از ساختارهای اقتصادی، اجتماعی در قالب مهاجرت‌های بی‌رویه است ثانیاً برنامه‌های توسعه، سیاست‌های اجتماعی دولت و طرح‌های شهری بر گسترش آن دامن زده‌اند.

- زنگی‌آبادی و مبارکی (۱۳۹۰) در مقاله‌ای تحت عنوان "بررسی عوامل مؤثر بر شکل‌گیری حاشیه‌نشینی شهر تبریز و پیامدهای آن"، محلات احمدآباد، کوی بهشتی و خلیل‌آباد را مورد بررسی قرار داده است. نتایج پژوهش حاکی از آن است: از دلایل بسیار مهم حاشیه‌نشینی در شهر تبریز می‌توان به بیکاری، درآمد کم، پایین بودن اجاره‌بهای مسکن و مهاجرت گسترده از محیط‌های شهری کوچک و روستاهای استان اشاره کرد، که ناشی از عوامل اقتصادی (جاذبه‌های اقتصادی شهر تبریز و دافعه‌های اقتصادی شهرها و روستاهای اطراف) و دافعه‌های اجتماعی - فرهنگی در محل سکونت قبلی بوده است که این امر موجب بروز انواع ناهنجاری‌های شهری شده است.

- نقدی و زارع (۱۳۹۱) در یک پژوهش میدانی تحت عنوان "حاشیه‌نشینی به مثابه آپاندیست شهری" به بررسی حاشیه‌نشینی به مثابه آپاندیست شهری در جعفرآباد کرمانشاه پرداختند. یافته‌ها بیانگر آن است که بیش از هفتاد درصد سکنه در خانه‌های با بیش از ۵ نفر زندگی می‌کند. نزدیک به تمامی (۹۷ درصد) خانه‌ها به صورت قولنامه‌ای تملک شده و برخورداری از آب، گاز و برق بالاست. نرخ بیکاری بالا و ناپایداری شغلی به همراه تنوع مشاغل کارگری و ویژگی‌های بارز ساکنان است.

- شاطریان و اشنویی (۱۳۹۲) نیز در یک مطالعه میدانی تحت عنوان "عوامل مؤثر بر شکل‌گیری حاشیه‌نشینی در شهر کاشان" به بررسی عوامل مؤثر بر شکل‌گیری حاشیه‌نشینی در شهر کاشان پرداختند. نتایج بدست آمده از تحقیق نشان می‌دهد میان عوامل جاذبه شهر کاشان و عوامل دافعه محل سکونت قبلی با حاشیه‌نشینی رابطه وجود دارد.

- منصوری‌کیا (۱۳۹۳) در پایان‌نامه خود تحت عنوان "بررسی سکونتگاه‌های غیررسمی و گروه‌های اجتماعی حاشیه‌نشین بر توسعه منطقه ورامین" به بررسی و تحلیل عوامل مؤثر در تأثیرات سکونتگاه‌های غیررسمی و حاشیه‌نشینی بر توسعه این منطقه با استفاده از نرم‌افزار Arc GIS پرداخته است و نتایج تحقیق نشان می‌دهد برنامه‌های حمایتی نهادها و سازمان‌های اجتماعی نقش مهمی در ساماندهی و توانمندسازی سکونتگاه‌های غیررسمی و حاشیه‌نشینی در منطقه ورامین دارد.

- رنجبر (۱۳۹۵) در پایان‌نامه خود تحت عنوان "کاربرد تحلیل‌های شیء‌پایه تصاویر ماهواره‌ای در مدل‌سازی روند گسترش حاشیه‌نشینی شهر تبریز" به مدل‌سازی روند رشد حاشیه‌نشینی شهر تبریز در یک دوره ۱۵ ساله می‌پردازد.

برای این منظور ویژگی‌های محدوده‌های حاشیه‌نشینی نظیر شکل، بافت، تراکم ساختمانی، معابر و ... مورد استفاده قرار داده است.

مبانی نظری

تعریف حاشیه‌نشینی

هنگامی که از حاشیه‌نشینی صحبت می‌شود اگر چه موضوع یکسانی به اذهان متبادر می‌گردد، اما در تعریف آن اتفاق نظری در میان پژوهشگران وجود ندارد. قدیمی‌ترین مطالعات، حاشیه‌نشینی را این گونه تعریف می‌کند: مفهوم حاشیه‌نشینی به معنای اعم، شامل تمام کسانی است که در محدوده اقتصادی شهر ساکن هستند، ولی جذب اقتصاد شهری نشده‌اند. جاذبه‌های شهر و رفاه شهری این افراد را از زادگاه خویش کنده و به سوی قطب‌های صنعتی و بازارهای کار می‌کشاند و اکثراً مهاجرین روستایی هستند که به منظور گذران بهتر زندگی، راهی شهرها می‌شوند (زاهد، زاهدانی، ۱۳۶۹: ۵). با توجه به اشکال مختلف حاشیه‌نشینی و تنوع عوامل تشکیل‌دهنده آن، تعاریف مختلفی نیز از آن ارایه شده است که به طور مختصر به بعضی از آن‌ها اشاره می‌شود:

- اغلب از حاشیه‌نشینی به عنوان یک معضل اجتماعی نام برده می‌شود. اما این پدیده در حقیقت نتیجه‌ای است از تخریب سیستماتیک روابط حاکم قدیمی بر اقتصاد کشور (به ویژه کشاورزی) طی دوران تکیه بر درآمد نفت و رواج الگوی مصرف‌گرایی و گسترش واردات (رضوانی و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۲۲).
- جامعه‌شناسان در تعریف افرادی که در حریم شهرها سکونت دارند، چنین می‌گویند: معمولاً حاشیه‌نشینان متشکل از کسانی هستند که در شهرها زندگی می‌کنند اما به عنوان یک شهروند از امکانات و خدمات شهری بهره نمی‌برند. این افراد با وجودی که در دل یا حاشیه‌ی شهر جای دارند، فرهنگ روستایی خود را هم‌چنان حفظ کرده، ولی در عین حال خود را شهری می‌دانند (ربانی، ۱۳۸۵: ۲۳).
- عده‌ای بر این باورند که حاشیه‌نشینان کسانی هستند که در سکونتگاه‌های غیرمتعارف با ساکنین بافت اصلی (شهر) زندگی می‌کنند، گروه‌های مزبور بیشتر بر اثر نیروی دافعه خاستگاه چون فقر و بیکاری و کمتر عوامل جاذب شهری، از زادگاه خود-روستا، ایل یا شهر-رانده شده و به شهرها روی آورده‌اند. از آنجا که اکثریت این گروه‌ها بی‌سواد بوده و مهارت لازم را جهت جذب در بازار کار شهر ندارند، عامل پسران شهری نیز آن‌ها را از شهر رانده و به حاشیه کشانده است (ربانی و همکاران، ۱۳۸۵: ص ۹۲).

با کمی تأمل در بررسی و مطالعه تعاریفی که تاکنون از پدیده حاشیه‌نشینی ارایه شده است، می‌توان مناطق مذکور را با تعریف ذیل به صورت واضح‌تری به تصویر کشانید:

مناطق حاشیه‌نشین، مناطقی هستند که در آن‌ها فضای زیستی، کیفیت کالبدی، ابعاد و اندازه‌ها و عناصر و نمادهای زیباشناختی رو به نقصان می‌رود و یا کمرنگ می‌شود. در این مناطق، اغتشاش کالبدی و بی‌هویتی فضایی مملوس بوده و یا در حال تظاهر آشکار است و با ویژگی‌های ذیل همخوانی نزدیکی دارد:

الف- تشکیل یافتن جمعیت این مناطق از سه گروه زیر:

۱. افراد مهاجر غیربومی که به دلایل مختلف، توانایی اسکان در سایر مناطق شهری را ندارند.
۲. افراد کم‌درآمد بومی شهری که بیشتر به علت عدم بضاعت مالی، مجبور به ترک محله قبلی خود شده و غالباً به دلیل مقوله مسکن و نیز پایین بودن هزینه‌های زندگی در این محله‌ها ساکن گردیده‌اند.
۳. افرادی که بومی محل فعلی بوده و با وجود تمایل زیاد به ترک محله، غالباً به خاطر عدم استطاعت مالی، ترک محله و اسکان در محله دیگری از شهر را ندارند.

ب- عدم رغبت سرمایه‌داران و بخش خصوصی به سرمایه‌گذاری در این محله‌ها؛

پ- ناچیز بودن سرمایه‌گذاری بخش دولتی و موسسات عمومی (سازمان‌ها، نهادها، شهرداری‌ها و ...) در این محله‌ها؛

ت- تظاهر بیشتر ناهنجاری‌ها و یا شدت گرفتن تدریجی آن‌ها (ناهنجاری‌های کالبدی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و ...) نسبت به سایر مناطق شهری (خوب‌آیند، ۱۳۸۴: ۲۷).

آنچه از تعاریف گوناگون برمی‌آید این است که حاشیه‌نشینی در کشورهای در حال توسعه، غالباً از مهاجرین تشکیل می‌شود که بنا به علل مختلف، شهرهای بزرگ را هدف قرار داده‌اند، ولی به دلیل پایین بودن سطح مهارت‌های فنی و فقدان سرمایه کافی، قدرت ورود به متن اصلی شهر را نداشته و ناگزیر به پذیرش زندگی حاشیه‌ای شده‌اند. مکان‌گزینی این قبیل اجتماعات، اغلب در زمین‌های نامرغوب و یا اراضی حاشیه شهرها و به صورت غیرقانونی صورت گرفته است. فقر اقتصادی، پایین بودن سطح سواد و بالا بودن میزان جرایم و کمبود خدمات زیربنایی و مسکن بی‌دوام و خلق‌الساعه، از خصوصیات مشترک مناطق حاشیه‌نشین، محدوده‌های خاصی از شهرها هستند که به لحاظ شرایط اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و کالبدی تفاوت آشکاری با سایر مناطق شهری دارند. در این پژوهش منظور از حاشیه‌نشینان کسانی هستند که تحت تأثیر هم‌دفاعی‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، خدماتی و کالبدی زادگاه خود و هم‌جاذبه‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، خدماتی و کالبدی شهر، به شهرها روی آوردند ولی به علت عدم مهارت از یک سو و عدم سرمایه و تحصیلات از سوی دیگر نتوانسته‌اند جذب نظام اقتصادی و اجتماعی شهر شوند. این امر باعث عدم تمکن آن‌ها شده است و آن‌ها را به حاشیه رانده است و مجبور به سکونت در محله‌های ارزان شده‌اند.

عوامل موثر بر شکل‌گیری حاشیه‌نشینی

وجود مناطق حاشیه‌نشین یک پدیده جهانی است. دلایل شکل‌گیری این پدیده متنوع و متعدد است که ممکن است از مکانی به مکان دیگر متفاوت باشد. و مهاجرت یکی از دلایل مهم آن محسوب می‌شود (زنگی‌آبادی و همکاران، ۱۳۸۴: ۱۸۴). در واقع مهاجرت به رشد بی‌رویه شهرها منجر می‌شود و شهرنشینی را به دنبال دارد به بیان دیگر، مهاجرت و شهرنشینی دو جنبه مرتبط به هم هستند. مهاجرت شهرنشینی را وسعت می‌بخشد و شهرنشینی علت مهاجرت است (برینلی، ۱۹۶۶: ۱۱۹). اما عوامل موثر بر حاشیه‌نشینی در ایران را گسیختگی اجتماعی ناشی از گذار از نظام سنتی تولید به نظام سرمایه‌داری، چگونگی توزیع و پراکندگی جمعیت و فعالیت در سطح کشور، رشد بالای

جمعیت و تأثیرگذاری آن بر رشد شتابان کلانشهرها عنوان می‌کنند (حسینی، ۱۳۸۴: ۴۶). صرافی، علل پیدایش حاشیه‌نشین‌ها را به چهار دسته تقسیم می‌کند:

۱. بلایای طبیعی (سیل، خشکسالی و ...)
۲. حوادث اجتماعی - سیاسی (درگیری‌های منطقه‌ای و راه افتادن مصیب‌زدگان)
۳. ساختار اقتصادی (افزایش فقر شهری و ناکارآمدی بازار رسمی زمین و مسکن)
۴. نارسایی نظام برنامه‌ریزی و مدیریت شهری (همچون عدم تأمین فضای اسکان کم‌درآمدها) (صرافی، ۱۳۸۱: ۱۰۰).

در کل می‌توان دلایل حاشیه‌نشینی در ایران را در دو عامل (۱- عوامل ساختاری و کلان ۲- عوامل غیرساختاری) موردبررسی قرار داد.

الف) عوامل ساختاری و کلان

۱. رشد فزاینده جمعیت کشور در دهه‌های گذشته؛
۲. فقدان سیاست‌ها و راهبردهای هماهنگ توسعه اقتصادی، اجتماعی و آمایشی در سطح کلان و منطقه‌ای؛
۳. تشدید نابرابری در توزیع منابع قدرت، ثروت و درآمد؛
۴. فقدان ساز و کارهای اجتماعی، اقتصادی در جهت توانمندسازی و مشارکت؛
۵. نارسایی نظام مدیریت و برنامه‌ریزی توسعه شهری و منطقه‌ای؛

ب) عوامل غیرساختاری

۱. عدم توسعه مناسب نظام آموزش فنی حرفه‌ای در مناطق شهری کوچک و روستاها؛
۲. فقدان برنامه‌های توسعه اجتماعی - فرهنگی و آماده‌سازی و توانمندسازی افراد حاشیه‌نشین؛
۳. عدم توجه به سرمایه‌گذاران مسکن ارزان‌قیمت در حاشیه کلانشهرها؛
۴. فقدان سیاست اجتماعی برای جوامع و مناطق محروم؛
۵. نبود رویکرد، برنامه و سیاست جامع‌نگر در مدیریت و نظام برنامه‌ریزی شهری (خوب‌آیند، ۱۳۸۴: ۹۴).

مواد و روش

در تحقیق حاضر با توجه به اینکه هدف بررسی روند و عوامل مؤثر بر حاشیه‌نشینی است، از روش پیمایشی استفاده شده است. جامعه آماری را در این تحقیق حاشیه‌نشینان تبریز تشکیل می‌دهند. جهت تعیین روایی تحقیق از روش تأیید خبرگان و صاحب‌نظران و برای پایایی تحقیق از آزمون آلفای کرونباخ که میزان آن بالاتر از ۰/۷ است، استفاده شده است. در واقع به منظور سنجش پایایی پرسشنامه‌های تحقیق، مناسب‌ترین روش با توجه به استفاده از طیف ۵ درجه‌ای لیکرت، روش آلفای کرونباخ است. که در جدول زیر محاسبه شده است.

جدول ۱: آلفای محاسبه شده برای پرسش‌نامه‌های تحقیق

جاذبه و دافعه اقتصادی	جاذبه و دافعه اجتماعی	جاذبه و دافعه کالبدی	جاذبه و دافعه خدماتی	جاذبه و دافعه فرهنگی
۰/۷۵۴۳	۰/۷۷۳۳	۰/۷۸۹۰	۰/۷۲۸۷	۰/۷۲۷۲

منبع: نگارندگان، ۱۳۹۵

طبق قاعده تجربی، آلفا دست‌کم باید ۰/۷ باشد تا بتوان مقیاس را دارای پایایی به شمار آورد. در این تحقیق میزان آلفای محاسبه شده اعداد مطلوبی هستند که نشان می‌دهد گویه‌ها از همسازی و پایداری درونی بالایی برخوردارند. سپس عوامل و شاخص‌های مؤثر بر حاشیه‌نشینی مشخص گردید و با لحاظ مؤلفه‌های بدست‌آمده پرسشنامه‌ای برای ارزیابی و تعیین مهم‌ترین و تأثیرگذارترین عوامل در حاشیه‌نشینی تهیه گردید و در اختیار ۳۴ نفر از خبرگان، متخصصان و مجربان حوزه نوسازی و بهسازی، برنامه‌ریزی شهری، شهرسازی و... که بومی شهر تبریز بوده و بر شهر تبریز از حوزه تحقیقی و تخصصی خود اشراف کامل داشتند قرار گرفت. هر آیتم پرسشنامه دارای پاسخ‌نامه ۵ قسمتی با درجه‌گذاری اهمیت از ۱ تا ۵ می‌باشد، که گزینه ۱ (خیلی کم) نمایانگر تأثیر کم بر حاشیه‌نشینی، گزینه ۲ (کم)، گزینه ۳ (متوسط)، گزینه ۴ (زیاد) و گزینه ۵ (خیلی زیاد) نمایانگر تأثیر زیاد بر حاشیه‌نشینی بوده است.

معرفی متغیرها و شاخص‌ها

متغیرهای پژوهش حاضر به این شرح است:

الف) عوامل اقتصادی: ۱- بیکاری ۲- درآمد پایین ۳- ترجیح دادن مشاغل با دستمزد پایین به کشاورزی ۴- ارزان بودن قیمت اراضی در حاشیه شهر ۵- عدم تخصص ۶- تجاری شدن کشاورزی ۷- نبود فرصت شغلی در محل سکونت ۸- کاهش تولید، بهره‌وری و صادرات در مبدأ ۹- تقاضای نیروی کار به دلیل صنعتی شدن در مقصد ۱۰- فقر عمومی در محل سکونت.

ب) عوامل اجتماعی: ۱- تحصیلات پایین ۲- مهاجرت‌های تبعی و فامیلی ۳- محدودیت‌های اجتماعی در مبدأ ۴- نداشتن آینده و نبود فرصت‌ها ۵- عدم رضایت از محل سکونت و فقدان تطابق نیازها و امکانات مبدأ ۶- رهایی از نداشتن منزلت اجتماعی و جستجوی نقش‌های جدیدتر ۷- تجربه موفقیت‌آمیز از مهاجرت ۸- مهاجرت از روی اجبار و ناچاری به دلیل بسته شدن تمام راه‌های زندگی در محل سکونت.

ج) عوامل کالبدی- فیزیکی: ۱- کیفیت پایین معابر در مبدأ ۲- نبود تأسیسات زیرساختی مناسب در مبدأ ۳- کمبود تأسیسات بهداشتی در مبدأ ۴- عدم ضرورت بکارگیری مصالح مناسب در مناطق حاشیه‌نشین ۵- بروز حوادث طبیعی مستمر چون سیل و خشکسالی.

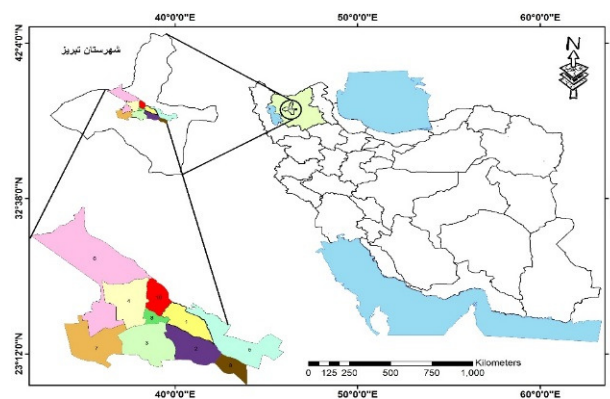
د) عوامل خدماتی: ۱- عدم دسترسی به واحدهای اداری و تجاری در مبدأ ۲- کمبود مراکز دانشگاهی و مقاطع تحصیلی در مبدأ ۳- نبود امکانات فراغتی در مبدأ ۴- نبود خدمات آبرسانی مناسب برای کشاورزی در محل سکونت ۵- کمبود مراکز درمانی-بهداشتی.

ه) عوامل فرهنگی: ۱- ارائه تصویر نادرست از مشاغل سنتی ۲- تصور زندگی آرمانی در مقصد ۳- افزایش انتظارات.

محدوده مورد مطالعه

تبریز یکی از شهرهای بزرگ ایران و مرکز استان آذربایجان شرقی است و بزرگ‌ترین شهر منطقه شمال غرب کشور و قطب اداری، ارتباطی، بازرگانی، سیاسی، صنعتی، فرهنگی و نظامی این منطقه است (زنگی‌آبادی و مبارکی، ۱۳۹۱: ۷۱). در واقع، این شهر نمونه شهر ایرانی-اسلامی است که در طول تاریخ پرفراز و نشیب خود نقش‌ها و عملکردهای مختلف نظامی، اقتصادی، اداری-سیاسی و فرهنگی را پذیرفته است. این شهر در دهه‌های اخیر به موازات تحولات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی کشور با رشد شتابان شهرنشینی مواجه شده و رشد آن بر توسعه‌اش با کمیت آن بر کیفیت‌اش پیشی گرفته، و به تبع آن مشکلات زیست‌محیطی و اجتماعی آن به شدت افزایش یافته و مشکلات متعددی ناشی از افتراق اجتماعی و فضایی، پایداری شهر را مورد تهدید قرار داده است، به گونه‌ای که جمعیت شهر تبریز از ۲۸۹۹۹۶ نفر در سال ۱۳۳۵ به ۱۴۹۴۹۹۸ نفر در ۱۳۹۰ افزایش یافته است. یعنی جمعیت آن طی این دوره بیش از ۵ برابر شده است و ۴۰ درصد جمعیت استان و ۵۸ درصد جمعیت شهری استان را در خود جای داده است. وسعت این شهر نیز از ۲۱۲۷ هکتار در سال ۱۳۴۵ به بیش از ۲۵۰۰۰ هکتار (۱۲ برابر) در سال ۱۳۹۰ افزایش یافته است (توکلی‌نیا و شالی، ۱۳۹۴: ۱۱۹). همچنین این شهر به دلیل جای دادن بسیاری از کارخانجات مادر و بزرگ صنعتی در خود و نیز وجود بیش از ۶۰۰ شرکت قطعه‌ساز در آن، دومین شهر صنعتی کشور پس از تهران به شمار می‌رود و به دلیل صنعتی بودن، یکی از مهم‌ترین شهرهای مهاجرپذیر ایران محسوب می‌شود. براساس اعلام شهردار تبریز، از کل جمعیت شهر تبریز حدود ۴۰۰ هزار نفر آن حاشیه‌نشین هستند که در بخش‌های شمال، شمال‌غربی، جنوب و جنوب‌غربی شهر اسکان یافته‌اند (زنگی‌آبادی و مبارکی، ۱۳۹۱: ۷۱).

شکل ۱: موقعیت جغرافیایی شهر تبریز

بحث و نتایج

تحلیل روند مهاجرت و حاشیه‌نشینی در کلانشهر تبریز در سال‌های اخیر

حاشیه‌نشینی یکی از معضلات اصلی کلان شهرهاست. پدیده حاشیه‌نشینی در شهر تبریز در ابتدا و به آرامی با مهاجرت روستائیان به شهرها آغاز و در سال‌های اخیر با رشد بی‌رویه‌ای ادامه داشته است. با ایجاد تغییرات و دگرگونی کلی در شهرها، تمایل به زندگی در شهرها افزایش یافت و مهاجرت‌های روستا-شهری موجب پیدایش پدیده حاشیه‌نشینی شده است. انبوه جمعیت فعال روستاها و شهرهای کوچک به دلیل ضعف‌های اساسی در زیربنای اقتصادی و تولیدی، از دیار خود جدا شده و عازم شهرهای بزرگ می‌شوند. ساختار ناسالم اقتصادی شهری با زیربنای ضعیف تولیدی و فضائی، قادر به جذب آنها در سیستم اقتصادی شهر نمی‌باشد. به علت عدم توانمندی اقتصادی بخش عمده‌ای از مهاجرین و گروهی از بومیان خود شهرهای بزرگ در حاشیه شهر ساکن می‌شوند. از این رو مهاجرت از حوزه‌های جغرافیایی روستاها و شهرهای کوچک اندام چه نقاط شهری به خصوص شهرهای بزرگ آغاز می‌شود. این رویداد علی‌رغم خدمات‌رسانی دولت‌ها به نقاط روستایی از جانب جهاد سازندگی سابق و جهاد کشاورزی فعلی حرکت لجام‌گسیخته جمعیت کماکان ادامه یافته است. این عوامل باعث گردید که حاشیه‌نشینی در شهرهای بزرگ به صورت قارچ‌گونه گسترش یابد. گسترش محلات فقیرنشین و کم‌درآمد مشکلاتی را برای مدیریت در اراضی شهری بوجود می‌آورد. در این فرآیند محلات بوجود آمده در حاشیه‌های شهر در برابر هر گونه آسیب‌های احتمالی خطرپذیر خواهند بود. با وجود اقدامات بازدارنده و کنترل‌های محلی روند حاشیه‌نشینی در سال‌های اخیر در این شهر نه تنها مهار نشده است، بلکه گاهی با رشد قابل توجهی همراه بوده است. تراکم حاشیه‌نشینی در این مناطق چهره بسیار زشتی به شهر تبریز داده و موجب شده برخی محافل از این شهر به عنوان روستای بزرگ یاد کنند. در زیر روند مهاجرت روستا-شهری در شهر تبریز طی دهه اخیر از نظر کارشناسان مورد تحلیل قرار گرفته است.

جدول ۲: روند مهاجرت روستا-شهری در شهر تبریز طی ۱۰ سال گذشته از نظر کارشناسان برنامه‌ریزی شهری

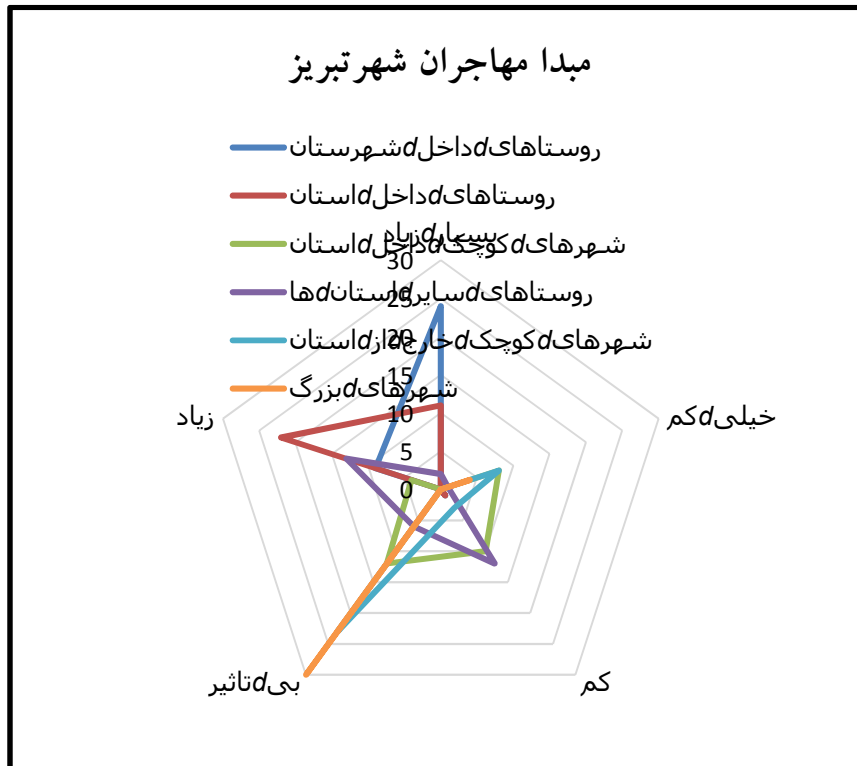
درصد	فراوانی	سوال
۷۶	۲۶	روند افزایش مهاجرت از ابتدا با شدت صورت گرفته است
۹	۳	روند افزایش مهاجرت در ابتدا به کندی بوده ولی به تدریج شدت یافته است
۶	۲	روند افزایش مهاجرت در ابتدا به شدت صورت گرفته ولی به تدریج کند شده
۰	۰	روند افزایش مهاجرت از ابتدا روندی کندی داشته و در سالهای اخیر نیز تداوم دارد
۰	۰	روند کاهش مهاجرت از ابتدا به کندی صورت گرفته است
۳	۱	روند کاهش مهاجرت در ابتدا با شدت ولی به تدریج به صورت آرام ادامه یافته است
۶	۲	روند کاهش مهاجرت در ابتدا به آرامی ولی به تدریج شدت یافته
۰	۰	روند کاهش مهاجرت از ابتدا با شدت صورت گرفته و در سالهای بعدی تداوم دارد
۱۰۰	۳۴	کل

منبع: نگارندگان، ۱۳۹۵

با توجه به جدول ۲ اکثر کارشناسان بر این نظر هستند که مهاجرت طی ۱۰ سال گذشته در شهر تبریز افزایش یافته است و ۷۶٪ کارشناسان موافق این نظر بودند که روند افزایش مهاجرت از ابتدا با شدت صورت گرفته است و ۹٪ بر این معتقد بودند که روند افزایش مهاجرت در ابتدا به کندی بوده ولی به تدریج شدت یافته است. این مهاجران وارد شده به شهر تبریز اغلب در محدوده‌های حاشیه‌ی شمال و جنوب ساکن میشوند و اکثریت حاشیه‌نشینان منشأ روستایی دارند و در جریان سیر رشد شهرها از زادگاه خویش کوچ کرده‌اند و به قطب‌های توسعه شهری آمده‌اند و

در زاغه‌ها، آلونک‌ها و کپر‌ها سکنا گزیده‌اند. در کنار مهاجران روستایی در حاشیه، گروه جدیدی از خود شهرها هم رانده می‌شوند.

نمودار ۱ و ۲ به ترتیب مبدأ و مقصد مهاجران در شهر تبریز را از نظر کارشناسان برنامه‌ریزی نشان می‌دهد که با توجه به نمودار ۱ مبدأ اکثر مهاجران روستاهای داخل شهرستان بوده و بعد از آن به ترتیب روستاهای داخل استان و روستاهای سایر استان بوده است.

شکل ۲: مبدأ مهاجران شهر تبریز از نظر کارشناسان برنامه‌ریزی

و با توجه به نمودار ۲ مقصد اکثر مهاجران محدوده‌های حاشیه شمال (محلات خلیل‌آباد، احمدآباد، ملازینال و سیلاب‌قوشخانه) و جنوب شهر (اراضی حاشیه شمالی کنار گذر جنوبی - انتهای خیابان مارالان، حافظ، طالقانی و لاله) بوده است.

شکل ۳: مقصد مهاجران شهر تبریز از نظر کارشناسان برنامه ریزی

بررسی رابطه معناداری حاشیه نشینی با عوامل اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، خدماتی و کالبدی

در این بخش با توجه به عوامل منتخب مؤثر در حاشیه نشینی، به تجزیه و تحلیل آن‌ها پرداخته می‌شود تا نشان دهیم که کدام یک از عوامل با حاشیه نشینی رابطه معناداری دارند.

جدول ۳: آزمون عوامل اقتصادی مؤثر در حاشیه نشینی

درجه معناداری	Chi-square	درجه آزادی	میانگین	فراوانی داده‌های مشاهده شده					فراوانی شاخص
				خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	
۰/۰۰۰	۱۹/۱۱۸	۲	۴/۵۰	-	-	۸/۸۲	۲۳/۵۳	۶۷/۶۵	بیکاری
۰/۰۰۰	۱۵/۲۳۵	۲	۴/۵۰	-	۵/۸۸	-	۳۸/۲۴	۵۵/۸۸	درآمد پایین
۰/۰۰۰	۲۰/۴۱۲	۴	۳/۵۰	۵/۸۸	۱۷/۶۴	۱۱/۷۶	۵۰	۱۴/۷۰	ترجیح دادن مشاغل با دستمزد پایین به کشاورزی
۰/۰۰۰	۲۰/۴۱۲	۴	۳/۱۲	۵/۸۸	۱۴/۷۰	۴۷/۰۵	۲۶/۴۷	۵/۸۸	ارزان بودن قیمت اراضی در حاشیه شهر
۰/۰۰۰	۱۸/۹۴۱	۳	۳/۵۶	-	۲/۹۴	۵۰	۳۵/۲۹	۱۱/۷۶	عدم تخصص
۰/۰۰۰	۲۱/۲۹۴	۴	۳/۳۵	۵/۸۸	۲۰/۵۸	۱۴/۷۰	۵۰	۸/۸۲	تجاری شدن کشاورزی
۰/۰۰۰	۲۷/۴۱۲	۳	۴/۴۱	۲/۹۴	-	۲/۹۴	۴۱/۱۷	۵۲/۹۴	نبود فرصت شغلی در محل سکونت
۰/۰۰۰	۲۰/۱۱۸	۳	۴	-	۸/۸۲	۸/۸۲	۵۵/۸۸	۲۶/۴۷	کاهش تولید، بهره‌وری و صادرات در مبداء

۰/۰۰۰	۱۸/۰۰۰	۳	۳/۶۲	-	۲۶/۴۷	۲/۹۴	۵۲/۹۴	۱۷/۶۴	تقاضای نیروی کار به دلیل صنعتی شدن در مقصد
۰/۰۰۰	۲۵/۱۱۸	۴	۲/۸۸	۲/۹۴	۵۲/۹۴	۱۱/۷۶	۱۷/۶۴	۱۴/۷۰	فقر عمومی در محل سکونت

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵

براساس جدول ۳، همه شاخص‌های مربوط به عامل اقتصادی معنی‌دار بوده و بر حاشیه‌نشینی تأثیر داشته است. به طوری که عامل بیکاری و درآمد پایین (با متوسط ۴/۵۰) بیشترین تأثیر را در گسترش حاشیه‌نشینی داشته و عامل فقر عمومی در محل سکونت (با متوسط ۲/۸۸) کمترین تأثیر را در گسترش حاشیه‌نشینی داشته است.

جدول ۴: آزمون عوامل اجتماعی مؤثر در حاشیه‌نشینی

درجه معناداری	Chi-square	درجه آزادی	میانگین	فراوانی داده‌های مشاهده شده					فراوانی شاخص
				خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	
۰/۰۰۰	۱۸/۹۴۱	۳	۲/۷۹	۲/۹۴	۲۹/۴۱	۵۲/۹۴	۱۴/۷۰	-	تحصیلات پایین
۰/۰۰۰	۱۸/۰۰۰	۳	۴/۲۱	-	۱۱/۷۶	۲/۹۴	۳۸/۲۴	۴۷/۰۵	مهاجرت‌های تبعی و فامیلی
۰/۰۰۰	۲۰/۱۱۸	۴	۲/۸۲	۸/۸۲	۴۴/۱۲	۸/۸۲	۳۲/۳۵	۵/۸۸	محدودیت‌های اجتماعی در مبدأ
۰/۰۰۰	۲۶/۲۹۴	۴	۳/۲۶	۲/۹۴	۲۹/۴۱	۱۱/۷۶	۵۰	۵/۸۸	نداشتن آینده و نبود فرصت‌ها
۰/۰۰۰	۲۱/۸۸۲	۴	۳/۴۱	۸/۸۲	۸/۸۲	۲۳/۵۳	۵۰	۸/۸۲	عدم رضایت از محل سکونت و فقدان تطابق نیازها و امکانات مبدأ
۰/۰۰۰	۲۰/۳۵۳	۳	۲/۱۵	۱۷/۶۴	۵۵/۸۸	۲۳/۵۳	-	۲/۹۴	رهایی از نداشتن منزلت اجتماعی و جستجوی نقش‌های جدیدتر
۰/۰۰۰	۱۵/۲۳۵	۲	۲/۵۳	۲/۹۴	۴۱/۱۷	۵۵/۸۸	-	-	تجربه موفقیت‌آمیز از مهاجرت
۰/۰۰۰	۱۸/۲۳۵	۳	۱/۹۴	۲۹/۴۱	۵۲/۹۴	۱۱/۷۶	۵/۸۸	-	مهاجرت از روی اجبار و ناچاری به دلیل بسته شدن تمام راه‌های زندگی در محل سکونت

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵

همانطور که جدول ۴ نشان می‌دهد؛ همه شاخص‌های مربوط به عامل اجتماعی، معنی‌دار بوده است و بر حاشیه‌نشینی تأثیر داشته است. بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که مهاجرت‌های تبعی و فامیلی (با متوسط ۴/۲۱) بیشترین تأثیر و مهاجرت از روی اجبار و ناچاری به دلیل بسته شدن تمام راه‌های زندگی در محل سکونت (با متوسط ۱/۹۴) کمترین تأثیر در گسترش حاشیه‌نشینی داشته است.

جدول ۵: آزمون عوامل کالبدی مؤثر در حاشیه‌نشینی

میانگین	فراوانی داده‌های مشاهده شده
---------	-----------------------------

شاخص	فرآوانی	خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	خیلی کم	درجه آزادی	Chi-square	درجه معناداری
کیفیت پایین معابر در مبدأ	-	۱۱/۷۶	۱۴/۷۰	۵۸/۸۲	۱۴/۷۰	۲/۲۴	۳	۲۰/۸۲۴	۰/۰۰۰
نبود تأسیسات زیرساختی مناسب (برق، گاز و...) در مبدأ	۱۱/۷۶	۵۰	۱۴/۷۰	۲۰/۵۸	۲/۹۴	۳/۴۷	۴	۲۱/۸۸۲	۰/۰۰۰
کمبود تأسیسات بهداشتی در مبدأ	-	۲۰/۵۸	۲۰/۵۸	۵۵/۸۸	۲/۹۴	۲/۵۹	۳	۲۰/۱۱۸	۰/۰۰۰
عدم ضرورت بکارگیری مصالح مناسب در مناطق حاشیه‌نشین	-	۲/۹۴	۵۲/۹۴	۲۹/۴۱	۱۴/۷۰	۲/۴۴	۳	۱۸/۹۴۱	۰/۰۰۰
بروز حوادث طبیعی مستمر چون سیل و خشکسالی‌ها	-	۲/۹۴	۵۲/۹۴	۳۲/۳۵	۱۱/۷۶	۲/۴۷	۳	۲۰/۳۵۳	۰/۰۰۰

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵

بر طبق جدول بالا، همه شاخص‌های مربوط به عامل کالبدی معنی‌دار بوده و بر حاشیه‌نشینی تأثیر داشته است. بطوری که عامل نبود تأسیسات زیرساختی مناسب در مبدأ (با متوسط ۳/۴۷)، کمبود تأسیسات بهداشتی در مبدأ (با متوسط ۲/۵۹)، عامل بروز حوادث طبیعی مستمر (با متوسط ۲/۴۷)، عامل عدم ضرورت بکارگیری مصالح مناسب در مناطق حاشیه‌نشین (با متوسط ۲/۴۴) و عامل کیفیت پایین معابر در مبدأ (با متوسط ۲/۲۴) به ترتیب بیشترین تأثیر را در گسترش حاشیه‌نشینی داشته‌اند.

جدول ۶: آزمون عوامل خدماتی مؤثر در حاشیه‌نشینی

شاخص	فرآوانی	فرآوانی داده‌های مشاهده شده					میانگین	درجه آزادی	Chi-square	درجه معناداری
		خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	خیلی کم				
عدم دسترسی به واحدهای اداری و تجاری در مبدأ	۲/۹۴	۱۴/۷۰	-	۵۵/۸۸	۲۶/۴۷	۲/۱۲	۳	۲۱/۰۵۹	۰/۰۰۰	
کمبود مراکز دانشگاهی و کمبود مقاطع تحصیلی آموزش و پرورش در مبدأ	۲/۹۴	۳۸/۲۴	۱۷/۶۴	۳۸/۲۴	۲/۹۴	۳	۴	۲۱/۲۹۴	۰/۰۰۰	
نبود امکانات فراغتی در مبدأ	-	-	۵/۸۸	۶۴/۷۱	۲۹/۴۱	۱/۷۶	۲	۱۷/۸۸۲	۰/۰۰۰	
نبود خدمات آبرسانی مناسب برای کشاورزی در محل سکونت	-	-	۱۴/۷۰	۶۴/۷۱	۲۰/۵۸	۱/۹۴	۲	۱۵/۲۳۵	۰/۰۰۰	
کمبود مراکز درمانی - بهداشتی	-	۱۱/۷۶	۱۴/۷۰	۶۷/۶۵	۵/۸۸	۲/۳۲	۳	۳۳/۵۲۹	۰/۰۰۰	

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵

بر طبق جدول ۶ همه شاخص‌های عامل خدماتی معنی‌دار بوده و بر حاشیه‌نشینی تأثیر داشته است و از بین عوامل بالا عامل کمبود مراکز دانشگاهی و کمبود مقاطع تحصیلی در مبدأ (با متوسط ۳) بیشترین و عامل نبود امکانات فراغتی در مبدأ (با متوسط ۱/۷۶) کمترین تأثیر را بر روند و گسترش حاشیه‌نشینی داشته است.

جدول ۷: آزمون عوامل فرهنگی مؤثر در حاشیه‌نشینی

درجه معناداری	Chi-square	درجه آزادی	میانگین	فراوانی داده‌های مشاهده شده					فراوانی شاخص
				خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	
۰/۰۰۰	۲۱/۵۸۸	۴	۲/۶۵	۱۷/۶۴	۴۱/۱۷	۲/۹۴	۳۵/۲۹	۲/۹۴	ارائه تصویر نادرست از مشاغل سنتی
۰/۰۰۰	۲۷/۱۷۶	۴	۳/۸۸	۲/۹۴	۱۴/۷۰	۲/۹۴	۵۰	۲۹/۴۱	تصور زندگی آرمانی در مقصد
۰/۰۰۰	۲۱/۵۸۸	۴	۳/۸۸	۲/۹۴	۱۷/۶۴	۲/۹۴	۴۱/۱۷	۳۵/۲۹	افزایش انتظارات

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵

بر طبق جدول بالا، همه شاخص‌های عامل فرهنگی معنی‌دار بوده و بر حاشیه‌نشینی تأثیر داشته است. عامل تصور زندگی آرمانی در مقصد و افزایش انتظارات (با متوسط ۳/۸۸) و عامل ارایه تصویر نادرست از مشاغل سنتی (با متوسط ۲/۶۵) در ایجاد و گسترش حاشیه‌نشینی تأثیرگذار بوده‌اند.

تحلیل نقش عوامل اقتصادی در تداوم حاشیه‌نشینی در کلانشهر تبریز

حاشیه‌نشینی از ویژگی‌های جدایی‌ناپذیر رشد شهری ایران است که در سالیان اخیر به دلیل افزایش مطالبات اجتماعی در این مناطق و با توجه به تجربه چند دهه گذشته بیشتر مورد توجه محققان و کارشناسان واقع شده است. یکی از عمده‌ترین علل پیدایش حاشیه‌ها در اغلب کشورهای جهان رشد شتابان شهری (بخصوص در جهان سوم) می‌باشد که این خود نیز معلول مهاجرت‌های افسارگسیخته است.

اگر چه مهاجرت روستا-شهری از دلایل مهم رشد شهری در ایران است ولی بین مهاجرت و حاشیه‌نشینی از یک سو و رونق اقتصادی شهرها از سوی دیگر رابطه وجود دارد بعبارت دیگر هر چه شهر از توان و رونق اقتصادی بیشتری برخوردار باشد جاذبه بیشتری برای مهاجران و در نتیجه شکل‌گیری مناطق حاشیه‌نشین وجود دارد در واقع عامل اقتصادی از عوامل بسیار مهم در روند حاشیه‌نشینی می‌باشد.

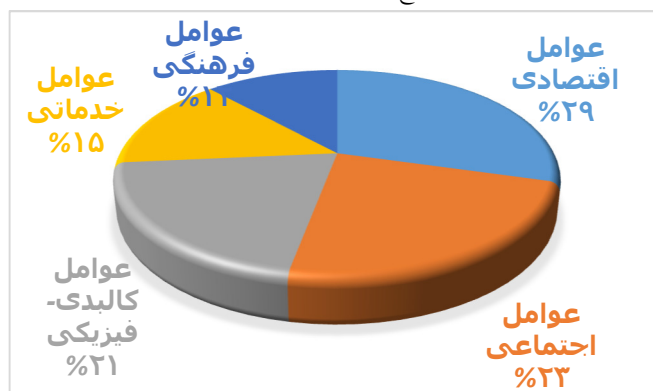
طبق جدول ۸ در شهر تبریز از بین عوامل مؤثر در مهاجرت‌های بی‌رویه و در نتیجه گسترش حاشیه‌نشینی عامل اقتصادی (۲۹/۴۱) مهمترین عامل محسوب می‌شود بعد از عامل اقتصادی به ترتیب عوامل اجتماعی (۲۳/۵۷)، فرهنگی (۲۰/۵۸)، خدماتی (۱۴/۷۰) و کالبدی (۱۱/۷۶) در رده‌های بعدی قرار دارند.

جدول ۸: عوامل مؤثر در مهاجرت‌های بی‌رویه به شهر تبریز

گویه‌ها	فراوانی	درصد
عامل اقتصادی	۱۰	۲۹/۴۱
عامل اجتماعی	۸	۲۳/۵۷

عامل فرهنگی	۷	۲۰/۵۸
عامل خدماتی	۵	۱۴/۷۰
عامل کالبدی-فیزیکی	۴	۱۱/۷۶

منبع: نگارندگان، ۱۳۹۵

شکل ۴: عوامل مؤثر در روند حاشیه‌نشینی

نتیجه‌گیری

حاشیه‌نشینی از مسائل مهم شهرنشینی در کشورهای جهان است. اما این معضل در کشورهای توسعه نیافته و در حال توسعه (ایران) روز به روز در حال گسترش است اگر چه این پدیده در کشورهای جهان به طور بسیار متفاوتی از یک دیگر نمود پیدا کرده است ولی ویژگی مشترک و مشخصه ساکنان این مناطق، اغلب افراد مهاجر کم درآمد و فقیری هستند که آنان فقر خود را به شهر آورده و با پس زده شدن از محیط شهر به تدریج در حاشیه شهر و سکونتگاه‌های نامتعارف آن کشانده شدند. مسایل شهری متعددی چون کمبود تاسیسات زیربنایی مانند: شبکه‌های ارتباطی مناسب، منابع آب سالم و تصفیه شده، سیستم تخلیه فاضلاب شهری، مراکز بهداشت، مراکز آموزشی و ... از یک سو و وجود مشاغل غیررسمی، شیوع بیماری‌ها، جرم و جنایت و جدایی‌گزینی از شرایط متعارف و ناهنجار به شکل جزیره‌های فقر در شهرها نمایان شده‌اند و بدون بررسی شناخت عوامل دخیل در ایجاد و گسترش این پدیده نمی‌توان به اصلاح آن دست زد و یا راهکار خاصی برای آن ارائه نمود.

شهر تبریز به عنوان یکی از شهرهایی است که به صورت گسترده (نزدیک به ۴۰۰ هزار نفر حاشیه‌نشین) با این مسأله درگیر است. این شهر به دلیل جای دادن بسیاری از کارخانه‌جات مادر و بزرگ صنعتی در خود و نیز وجود بیش از ۶۰۰ شرکت قطعه ساز در آن، یکی از مهمترین شهرهای مهاجرپذیر ایران محسوب می‌شود که نتیجه آن بروز حاشیه‌نشینی است.

در این پژوهش برای بررسی علل و عوامل مؤثر بر حاشیه‌نشینی شهر تبریز سه سؤال مطرح شد که این سؤالات با استفاده از پرسشنامه‌های تهیه شده در محیط SPSS مورد تحلیل واقع شد و نتیجه پژوهش نشان می‌دهد که مهاجرت در سالهای اخیر با افزایش روبه رو بوده است و حاشیه‌نشینی تحت تأثیر عوامل مختلفی (اقتصادی، اجتماعی، فیزیکی، خدماتی، فرهنگی) قرار دارد که از این بین، عامل اقتصادی با ۲۹/۴۱ در صد مهمترین عامل در روند حاشیه‌نشینی و عوامل اجتماعی، فرهنگی، خدماتی و کالبدی- فیزیکی به ترتیب با میانگین ۲۳/۵۷، ۲۰/۵۸،

۱۴/۷۰ و ۱۱/۷۶ درصد از دیگر عوامل مؤثر در روند حاشیه‌نشینی در شهر تبریز بوده است و عامل بیکاری که یکی از عوامل اقتصادی است با میانگین ۴/۵۰ در روند مهاجرت‌های بی‌رویه به شهر تبریز نقش بسزایی داشته است.

منابع

۱. پیران، پرویز، ۱۳۸۰، تحلیل جامعه‌شناختی از مسکن شهری در ایران، نامه انجمن جامعه‌شناسی ایران، شماره ۶، صص ۲۷-۴۸.
۲. توکلی‌نیا، جمیله؛ شالی، محمد، ۱۳۹۴، امکان‌سنجی راهبرد توسعه شهر (CDS) در توانمندسازی و ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی منطقه یک کلانشهر تبریز، نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی، سال پانزدهم، شماره ۳۶، صص ۱۱۷-۱۳۸.
۳. حاجیوسفی، علی، ۱۳۸۱، حاشیه‌نشینی و روند تحول آن در ایران (قبل انقلاب)، نشریه هفت شهر، شماره ۸.
۴. خوب‌آیند، سعید، ۱۳۸۴، تحلیل فضایی علل شکل‌گیری حاشیه‌نشینی در شهر اصفهان، پایان‌نامه دکتری، گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان.
۵. داداش‌پور، هاشم؛ علیزاده، بهرام، ۱۳۹۰، اسکان غیررسمی و امنیت تصرف زمین، انتشارات آذرخش، چاپ اول، تهران.
۶. ربانی خوراسگانی، رسول و همکاران، ۱۳۸۵، بررسی عوامل مؤثر بر شکل‌گیری مسئله حاشیه‌نشینی و پیامدهای اجتماعی آن در شهر اهواز، جغرافیا و توسعه، چاپ چهارم، شماره ۷.
۷. ربانی، رسول، ۱۳۸۵، جامعه‌شناسی شهری، دانشگاه اصفهان، چاپ دوم، اصفهان، انتشارات سمت.
۸. ربانی، رسول؛ عریضی، فروغ‌السادات؛ وارثی، حمیدرضا؛ حسینی، محمدرضا، ۱۳۸۵، بررسی عوامل مؤثر بر شکل‌گیری مسئله حاشیه‌نشینی و پیامدهای اجتماعی آن در شهر اهواز، مجله جغرافیا و توسعه، صص ۸۹-۱۱۴.
۹. ربانی، رسول؛ وارثی، حمیدرضا؛ طاهری، زهرا، ۱۳۸۸، تحلیلی بر علل اصلی شکل‌گیری مناطق حاشیه‌نشین در شهر اصفهان نمونه موردی: منطقه ارزنان و دارک، جغرافیا و توسعه، شماره ۱۳، صص ۹۳-۱۲۵.
۱۰. رنجبر، فرهاد، ۱۳۹۵، کاربرد تحلیل‌های شیء‌پایه تصاویر ماهواره‌ای در مدل‌سازی روند گسترش حاشیه‌نشینی شهر تبریز، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تبریز.
۱۱. زاهدزاهدانی، سید سعید، ۱۳۶۹، حاشیه‌نشینی، شیراز، انتشارات دانشگاه شیراز.
۱۲. زنگی‌آبادی، علی؛ ضرابی، اصغر؛ خوب‌آیند، سعید، ۱۳۸۴، تحلیل علل اقتصادی-اجتماعی حاشیه‌نشینی در شهر اصفهان، مجله علوم انسانی، جلد هیجدهم، شماره ۱، دانشگاه اصفهان.

۱۳. زندگی‌آبادی، علی؛ مبارکی، امید، ۱۳۹۱، بررسی عوامل مؤثر بر شکل‌گیری حاشیه‌نشینی شهر تبریز و پیامدهای آن مطالعه موردی: محلات احمدآباد، کوی بهشتی، خلیل‌آباد، مجله جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی، سال ۲۳، شماره ۱، صص ۸۰-۶۸.
۱۴. سامی، ابراهیم، ۱۳۸۶، تأثیر عوامل ساختاری نهادی در روند حاشیه‌نشینی، نمونه موردی تبریز، رساله کارشناسی ارشد، دانشگاه تبریز.
۱۵. شاطریان، محسن و اشنویی، امیر، ۱۳۹۲، عوامل مؤثر بر شکل‌گیری حاشیه‌نشینی در شهر کاشان، فصلنامه انجمن جغرافیای ایران، دوره جدید، سال یازدهم، شماره ۳۶.
۱۶. شیبک، عیسی، ۱۳۸۳، حاشیه‌نشینی و پیامدهای کالبدی، اجتماعی-اقتصادی ناشی از آن، نمونه موردی: شیرآباد زاهدان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری.
۱۷. شیخی، محمدتقی، ۱۳۸۰، جامعه‌شناسی شهری، انتشارات شرکت سهامی.
۱۸. صرافی، مظفر، ۱۳۸۱، به سوی نظریه‌ای برای ساماندهی اسکان غیررسمی، از حاشیه‌نشینی تا متن شهرنشینی، فصلنامه هفت شهر، سال سوم، شماره هشتم، سازمان عمران و بهسازی شهری.
۱۹. علیزاده اقدم، محمداقرا؛ محمدامینی، حمیده، ۱۳۹۱، تحلیلی بر علل و پیامدهای شکل‌گیری منطق حاشیه‌نشین با نگرش ویژه بر شهر خمین، فصلنامه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، دوره اول، شماره ۲، صص ۱۳۸-۱۲۱.
۲۰. محسنی، رضاعلی، ۱۳۸۹، مسئله حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی با تأکید بر توانمندسازی آن مطالعه موردی: حاشیه‌نشینان شهر گرگان، فصلنامه علمی پژوهشی جغرافیای انسانی، سال دوم، شماره چهارم، صص ۱۵۲-۱۳۳.
۲۱. منصوری‌کیا، حامد، ۱۳۹۳، بررسی تأثیرات سکونتگاه‌های غیررسمی و گروه‌های اجتماعی حاشیه‌نشین بر توسعه منطقه ورامین، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
۲۲. نقدی، اسدالله و زارع، صادق، ۱۳۹۱، حاشیه‌نشینی به مثابه آپاندیست شهری، سال دوم، شماره ۵، صص ۸۱-۶۵.
۲۳. نیک‌نام، جواد؛ موسوی، سید عارف، ۱۳۸۹، بررسی مشکلات و مسائل سکونتگاه‌های غیررسمی، کتاب دیجیتال منتشر شده توسط سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور، تهران.